

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ 3

Πρακτικά της Γ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης
Καλαμάτα, 2–5 Ιουνίου 2021

Επιστημονική επιμέλεια:

Μαρία Ξανθοπούλου – Ευγενία Γιαννούλη – Ελένη Ζυμή
Αιμιλία Μπάνου – Χρυσάνθη Παπαδοπούλου

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

ISBN 978-618-86253-4-1

2024 © Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΗΣ Γ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ «ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ» (ΑΕΠΕΛ3)

Επιστημονική Επιτροπή

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

†ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΛΑΜΑΡΑ
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων

ΑΝΝΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΡΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

†ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΧΑΡΑ ΘΛΙΒΕΡΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΡΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Διοργάνωση

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου – Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	x
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	xi
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	xvi
ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
Χρυσάνθη Κονταξή – Ελένη Στραβοπόδη – Αγγελική Καζνέση <i>Σπήλαια Πελοποννήσου: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία της προϊστορικής Ελλάδας</i>	3
Δήμητρα Σαρρή – Νίκος Παπαδόπουλος – Δημήτριος Οικονόμου – Χρήστος Πολυκρέτης <i>Οικιστικά κατάλοιπα πρωτοελλαδικής περιόδου στο Καμάρι Κορινθίας</i>	11
Χριστίνα Μαραμπέα <i>Η Σαλαμίνα στην 3η χιλιετία π.Χ.: Σύνοψη των δεδομένων</i>	23
Δημήτριος Τότσικας <i>Οι Μυκήνες και η Τίρυνς μέσα από τις απεικονίσεις των περιηγητών</i>	43
Giorgos Tsiaggouris – Emilia Banou <i>Minoan influence in Early Helladic Laconia? Two figurines and one seal from the Eurotas valley</i>	55
Νεκτάριος Καραδήμας – Ελευθερία Καρδαμάκη – Αδαμαντία Βασιλογάμβρου <i>Πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια των μυκηναϊκών χρόνων από τα Κτήρια Β και Δ στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας</i>	67
Σταματούλα Μακρυνόδη <i>Πήλινα σφραγίσματα Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Πελοπόννησο: Συγκριτική εξέταση</i>	75
Σταμάτιος Α. Φριτζίλας – Κατερίνα Τζαμουράνη <i>Ο θολωτός τάφος 2 στο Ψάρι και ο πολεμιστής της Οιχαλίας</i>	87
Κατερίνα Βουτσά <i>Η ιστορία των πινακίδων Γραμμικής Β από την Πύλο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και ο εκσυγχρονισμός Της διαχείρισης και αποθήκευσής τους</i>	99
Κώστας Νικολέντζος <i>Τοπικισμός και κοσμοπολιτισμός στην ΥΕΙΙΑ–Β Ηλεία: Ενδείξεις από την ταφική αρχιτεκτονική και τα έθιμα ταφής</i>	109
Σοφία Κασκαντίρη <i>Ευρήματα μυκηναϊκών νεκροταφείων Κρήνης Πατρών: Γενικές διαπιστώσεις για την κοινωνική και διοικητική οργάνωση και τις εξωτερικές επαφές των τοπικών κοινοτήτων κατά τη μυκηναϊκή περίοδο</i>	119
Assunta Mercogliano – Elisabetta Borgna <i>The Middle Helladic settlement near the Trapeza Hill (Eastern Achaea): Preliminary observations on the geoarchaeological sequence</i>	129
Κωνσταντίνα Σούρα <i>Η πρώιμη μυκηναϊκή περίοδος στον οικισμό στη θέση «Σταυρός» Χαλανδρίτσας του νομού Αχαΐας: Προκαταρκτική παρουσίαση</i>	139

Μιχάλης Γκαζής <i>Ξένοι στη μυκηναϊκή Αχαΐα; Χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική από το Τείχος Δυμείων</i>	151
---	-----

ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Susan Lupack – Shawn A. Ross – Adela Sobotkova – Petra Heřmánková – Panagiota Kasimi <i>Surface survey and legacy data in the Upper Plain of the Heraion of Perachora: The Perachora Peninsula Archaeological Project 2020</i>	163
Παναγιώτα Μελέτη <i>Αγροτική εγκατάσταση στη θέση Αρεμάδα Περαχώρας</i>	173
Μαρία Γκιώνη <i>Λείψανα κλασικής οικίας στον Σχοίνο Κορινθίας</i>	185
Παρασκευή Ευαγγέλογλου – Χριστίνα Πιπίλου <i>Αποτελέσματα σωστικής ανασκαφικής έρευνας στη θέση «Μάγερη» του Δήμου Κορινθίων</i>	195
Αγλαΐα Κουτρομπή <i>Έθιμα ταφής στο ρωμαϊκό νεκροταφείο της Κορίνθου</i>	203
Έλενα Κόρκα – Παρασκευή Ευαγγέλογλου – Πηνελόπη Βλάχου – Μιχαήλ Ιωάννου – Παναγιώτης Παναϊλίδης <i>Ιωάννης Χρηστίδης – Κωνσταντίνος Ψύχας Συστηματική ανασκαφική έρευνα Αρχαίας Τενέας 2019–2020</i>	213
Παναγιώτα Κασίμη – Βασίλειος Παπαθανασίου – Δήμητρα Ανδρίκου <i>Αρχαίο Θέατρο Σικυώνος: Αποτελέσματα ανασκαφής 2018–2019</i>	225
Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης – Άλκηστις Παπαδημητρίου – Ευάγγελος Καζολιάς – Νικόλαος Κατσαραίος <i>Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόερα Ανασκαφή αρχαϊκού Κτηρίου με υπόγειο στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου (2016–2021)</i>	235
Γιούλη Αναστασιάδου <i>Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης των εσωτερικών κορινθιακών κιόνων στη Θόλο της Επιδαύρου: Μελέτη – Εφαρμογή</i>	251
Ελένη Καπάτου <i>Η κορινθιακή κιονοστοιχία της Θόλου στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου: Επεμβάσεις καθαρισμού, σταθεροποίησης και προληπτικής συντήρησης</i>	263
Ελένη Σαρρή <i>Αποθέτης των ύστερων ελληνιστικών χρόνων από το Άργος</i>	271
Sarah James <i>In the shadow of Argos: Some results of the Western Argolid Regional Project</i>	285
Ευαγγελία Αργυροπούλου – Ιωάννα Αρανίτου <i>Νομισματικές μαρτυρίες από τον αρχαιολογικό χώρο της Μαντίνειας: Ένταξη των νομισμάτων στο χωρο-χρονικό πλαίσιο τους</i>	295
Johannes Fouquet – Γιώργος Δουλφής <i>Θέλπουσα: Η ιστορία της έρευνας και το λεγόμενο «Ρωμαϊκό Λουτρό»</i>	305
Παναγιώτης Β. Φάκλαρης – Βασιλική Γ. Σταματοπούλου <i>Οι τομές στον σηκό και το πτερό του ικτίνειου ναού των Βασσών: Το πρόβλημα του υποκείμενου αρχαϊκού ναού</i>	313
Σωτηρία Δημοπούλου <i>Η μορφή του Ανύτου από την ομάδα της Λυκόσουρας</i>	323
Αφροδίτη Βλάχου <i>«...περί τῶν ἐν Λακεδαίμονι Ἀναθημάτων» (Αθήναιος, Δειπνοσοφιστές 13.34): Αναθήματα του 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. από τα ιερά της Σπάρτης</i>	333

Ευαγγελία Πάντου – Μαρία Τσούλη – Χαρίκλεια Γιαννακάκη <i>Το έργο «Α' φάση αποκατάστασης αρχαίου θεάτρου Σπάρτης»: Η συμβολή του στην αρχαιολογική τεκμηρίωση και στην εξασφάλιση και μελλοντική ανάδειξη του μνημείου</i>	345
Λεωνίδας Β. Σουχλέρης <i>«...τὸ περὶ τὴν Βέλμιναν Ἀθήναιον. ἐμβολὴ δὲ τῆς Λακωνικῆς τὸ χωρίον ἐστὶ» (Πλούτ., Κλεομ. 4): Οι οχυρώσεις στην περιοχή των πηγών του Ευρώτα</i>	355
Μαρία Τσούλη – Τόνια Τσουρούνη <i>Αρχαιότητες σε μεγάλα επενδυτικά έργα στην Π.Ε. Λακωνίας: Η περίπτωση των αιολικών πάρκων και των συνοδών έργων αυτών στους Δήμους Ανατολικής Μάνης και Ευρώτα Π.Ε. Λακωνίας</i>	373
Ευαγγελία Πάντου – Αναστασία Παναγιωτοπούλου <i>Ενδείξεις ρωμαϊκής κατοίκησης στην περιοχή του Μυστρά</i>	387
Δημοσθένης Κοσμόπουλος <i>Οι αρχαίες Φαρές στο πολιτισμικό τοπίο της κοιλάδας του Παμίσου</i>	393
Ευαγγελία Μαλαπάνη <i>Ελληνιστικοί τάφοι στην Αίπεια (αρχαία Θουρία)</i>	407
Nasia Makarouna – Xeni Arapogianni <i>The Hellenistic Asklepieion of ancient Thouria, Messenia: The zooarchaeological evidence</i>	417
Σταμάτιος Α. Φριτζίλας <i>Ακρόπολεις και πύργοι της κλασικής αρχαιότητας στην Άνω Μεσσηνία</i>	425
Αθανάσιος Νακάσης <i>Το άδυτον του ναού του Ασκληπιού της Μεσσήνης (τέλη 3ου αι. π.Χ.)</i>	439
Ελένη Ζυμή <i>Πήλινα μελαμβαφή κύπελλα με οριζόντιες γλυφές, κλασικών χρόνων, από το νότιο αίθριο του Ασκληπιείου της Μεσσήνης</i>	447
Μαρία Σπαθή <i>Τα μικύλλα αγγεία ως ένδειξη τελετουργικών πράξεων: Παραδείγματα από τα ιερά της αρχαίας Μεσσήνης</i>	457
Ευγενία Λαμπροπούλου <i>Ερυθροβαφής κεραμική (terra sigillata) από τη συνοικία του θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης</i>	473
Τόνια Μουρτζίνη <i>Σωστική ανασκαφική έρευνα στο δυτικό νεκροταφείο της Αρχαίας Ήλιδας</i>	489
Αργυρώ Γρηγοράκη – Ζαχαρούλα Λεβεντούρη <i>Ναόσχημα ταφικά μνημεία στη νότια κλιτύ της ακρόπολης της Πλατιάνας, Περιφερειακής Ενότητας Ηλείας</i>	501
Μιχάλης Πετρόπουλος – Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Ιερό Αρτέμιδος Αοντίας στην Αχαΐα: Ευρήματα της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου από τον αποθέτη του ναού</i>	511
Βασιλική Τσακνάκη <i>Δυμαία Χώρα: Λατρευτικά και οικιστικά κατάλοιπα στο Πετροχώρι Αχαΐας</i>	527
Άρτεμις Μανιάκη <i>Ανακαλύπτοντας μια ρωμαϊκή «γειτονιά» της Πάτρας: Σύνθεση των δεδομένων από σωστικές ανασκαφές σε τμήμα της πόλης</i>	539
Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Εν οίκω και εν δήμω: Τα ψηφιδωτά δάπεδα στη ρωμαϊκή Πάτρα</i>	549

ΒΥΖΑΝΤΙΟ • ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ • ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ανδρέας Δουλφής Συνέχειες και ασυνέχειες του δημόσιου αστικού χώρου στις πόλεις της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου μέσω της επίδρασης του μνημειακού Χριστιανισμού (4ος–6ος αι.)	565
Priscilla Ralli <i>Early Christian churches in the Peloponnese (5th–7th centuries): Some remarks on planimetric trends</i>	575
Μαρία Αγρέβη – Κλειώ Παπάζογλου Θρησκευτικά οικογενειακά κειμήλια από τις καταγραφές και τις εργασίες συντήρησης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας	589
Ελένη Γ. Μανωλέσσου Μικροτεχνία της Κορινθίας στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο	601
Anastasia Vassiliou <i>Middle Byzantine glazed pottery from Lalioteika near Ano Epidavros in Argolis</i>	611
Κωνσταντίνος Π. Δημητρούλιας Αποτύπωση και ιστορική-αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του επονομαζόμενου «Πύργου της Βασιλοπούλας» πλησίον του οικισμού Μύλοι Αργολίδας	621
Κωνσταντίνος Δημητρούλιας – Παναγιώτα Κολιάτση – Ευαγγελία Αλβανού Αρχιτεκτονική και ιστορική τεκμηρίωση του επονομαζόμενου «Κάστρου της Μονοβύζας» στην περιοχή Σταυρί Γορτυνίας	633
Σταύρος Μαμαλούκος Το οικοδομικό χρονικό και η αρχιτεκτονική της Παλαιάς Μονής Φιλοσόφου	643
Παναγιώτα Κατωπόδη Ο εικονογραφικός κύκλος του προφήτη Ιερεμία στα έργα των Πεδιωτών ζωγράφων στην Πελοπόννησο	659
Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Μαρία Φλώρου Κοκκινόρραχη: Ένα προάστιο της βυζαντινής Λακεδαιμονίας	671
Τζούλια Παπαγεωργίου – Δανάη Χαραλάμπους Ο γραπτός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κούμπαρη Λακωνίας: Ένα έργο των ζωγράφων Γεωργίου και Δημητρίου Μόσχου εκ πόλεως Ναυπλίου;	681
Μιχάλης Κάππας – Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά Ο ναός του Αγίου Βασιλείου στην Πελεκανάδα Μεσσηνίας: Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης	695
Σταυρούλα Παπανικολοπούλου Ο ναός Αγίου Νικολάου στη Μεσόρουγα Αλαγονίας: Τα ανασκαφικά ευρήματα	711
Μιχάλης Κάππας Καστάνια, ένας μικρός Μυστράς στη Μεσσηνιακή Μάνη: Εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης των μνημείων του οικισμού	721
Ελένη Παλαμάρα – †Νικόλαος Ζαχαριάς Μελέτη τεχνολογίας και προέλευσης γυάλινων αντικειμένων καθημερινής χρήσης μεταβυζαντινής περιόδου από τη Μεσσηνία	737
Αναστασία Κουμούση Παλαιά Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας: η αναχρονολόγηση της ίδρυσης στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και η προσωπογραφία του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα	747
Μαρία Παπαδάκη Η τοπογραφία των εκκλησιαστικών μνημείων της Πελοποννήσου και η συμβολή τους στην ανασύνθεση του τοπίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο	761

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

- Alexandra Mari – Vassilis Giannopoulos
Exploring the caves of Hydra: A preliminary assessment 775
- Μαρία Τσούλη – Γιώργος Τσιαγγούρης – Νικολέττα Κουλογεωργίου
Αρχαιότητες και δημόσια έργα στη Σπάρτη και την ευρύτερη περιοχή της: Πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία στο πλαίσιο υποέργων αρχαιολογικών ερευνών και εργασιών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας 787
- Χριστίνα Κατσαρού
Σύγχρονες παρεμβάσεις – αρχαίες διαδρομές: Μια επισκόπηση της διαχρονικής ιστορίας της Ανατολικής Αχαΐας (Αιγιαλείας) 799

ΕΝΑΛΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

- Παναγιώτης Αθανασόπουλος
Αρχαίο Λιμάνι Λεχαιού: Χρήση ξύλου στην κατασκευή λιμενικών έργων κατά την Ύστερη Αρχαιότητα 811
- Eleni Kolaiti
The “vanished port” of ancient Asine: A geoarchaeological approach 821
- Ελένη Κολαΐτη – Αγγελική Γ. Σίμωσι – Νίκος Μουρτζάς
Αρχαιολογικοί δείκτες της σχετικής μεταβολής του επιπέδου της θάλασσας στον Αργολικό Κόλπο από τον 14ο αιώνα έως σήμερα: καστρονησίδα Μπούρτζι, Μύλοι Λέρνας και παραλία Μύλος Αγίου Ανδρέα 837
- Elena Bonelou – Dimitris Kourkoumelis-Rodostamos
Ancient coins from the Mentor shipwreck (1802) in Kythera 855

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ • ΜΟΥΣΕΙΑ • ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

- Ευαγγελία Πάντου – Μαρία Τσούλη – Κωνσταντίνα Ντουβή
Μουσειολογική Μελέτη για την αναβάθμιση της έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης 867
- Ευαγγελία Πάντου – Μαρία Τσούλη – Λεωνίδας Σουχλέρης
Υπάρχουν ήττες εξίσου λαμπρές με τις νίκες... Λεωνίδας ο Ακεδαιμόνιος: περιοδική έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 881
- Ευαγγελία Πάντου – Μαρία Τσούλη – Δανάη Χαραλάμπους – Κωνσταντίνα Ντουβή
...ή Σπάρτη των ολιγανθρωποτάτων πόλεων ούσα δυνατωτάτη τε καὶ ὀνομαστοτάτη ἐν τῇ Ἑλλάδι ἐφάνη... Η μουσειολογική μελέτη του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης 893
- Χαρίκλεια (Χαρά) Γιαννακάκη
Η εθνική και οικονομική διάσταση των έργων ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων στην Ελλάδα από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα: Οι αρχαιολογικοί χώροι της Πελοποννήσου και η περίπτωση της Σπάρτης 909
- Βάγια Παναγιωτίδη – †Νικόλαος Ζαχαριάς
Ψηφιακός Μυστράς: Μια προσέγγιση στην κατανόηση της χρήσης του χώρου 921
- Νικολίτσα Κουτσουμπελίτη
Μετατροπή μνημείων και ιστορικών διατηρητέων κτηρίων σε αρχαιολογικά και μεσαιωνικά μουσεία στην Πελοπόννησο: Ερμηνευτική προσέγγιση της πρακτικής και προτάσεις διαχείρισης 931
- Κατερίνα Τζαμουράνη – Μαρία Τσουλάκου
«Πάμε θέατρο;» Εκπαιδευτική προσέγγιση για τον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Μεσσήνης 941
- Νικόλαος Βασιλάκης
Δράσεις εξωστρέφειας και εκπαίδευσης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας 949

Γεωργία Πάντου <i>Προοπτική ανάπτυξης θρησκευτικού-προσκυνηματικού τουρισμού στην Αρκαδία. Τσακωνιά: Μια πρώτη προσέγγιση</i>	959
Ιωάννα Σπηλιοπούλου <i>Από το Κάστρο της Καλαμάτας στην Πλατεία Αγίων Αποστόλων: Ιχνηλατώντας τη μνήμη της προεπαναστατικής πόλης μέσα από τη χάραξη διαδρομών για τον επισκέπτη</i>	969
Χρίστος Λιάγκουρας <i>Η διαχείριση του πολιτιστικού αποθέματος της Ν. Ηλείας: Τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη</i>	983

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το πρώτο συνέδριο για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο, καρπός συνεργασίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, πραγματοποιήθηκε το 2012. Πρόθεση όλων ήταν το ΑΕΠΕΛ να εδραιωθεί ως αναπόσπαστο μέρος του διαλόγου για την αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο, με συνέδρια που θα επαναλαμβάνονται τακτικά και με ευρεία αναγνώριση από το επιστημονικό κοινό. Ακολούθησαν, πέντε χρόνια αργότερα, η Β' Επιστημονική Συνάντηση (ΑΕΠΕΛ2), την οποία διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών (ΤΙΑΔΠΑ) του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα, και, το 2021, η Γ' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση (ΑΕΠΕΛ3), η οποία διοργανώθηκε επίσης από το ΤΙΑΔΠΑ και διεξήχθη διαδικτυακά και με καθυστέρηση λίγων μηνών λόγω της υγειονομικής κρίσης του ιού Covid 19.

Στην πολυαναμενόμενη Γ' Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ3) παρουσιάστηκε το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου και των Εφορειών Ανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και Εναλίων Αρχαιοτήτων στην Πελοπόννησο, καθώς και ανακοινώσεις αρχαιολόγων, ιστορικών και συντηρητών που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο, τον Αργο-Σαρωνικό και τα Κύθηρα. Την Γ' Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ3) στήριξαν, από τη θέση του μέλους της Επιστημονικής Επιτροπής, οι καθηγητές του ΤΙΑΔΠΑ Ευγενία Γιαννούλη, †Νίκος Ζαχαριάς, Ελένη Ζυμή, Αιμιλία Μπάνου, Μαρία Ξανθοπούλου, Χρυσάνθη Παπαδοπούλου και Ιωάννα Σπηλιοπούλου, καθώς και οι προϊστάμενοι των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου, της Εφορείας Ανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου, Παναγιώτα Κασίμη, Ερωφίλη-Ιρις Κόλια, Αναστασία Κουμούση, Ευαγγελία Μηλίση, Ανδρέας Ντάρλας, Ευαγγελία Πάντου, Άλκηστις Παπαδημητρίου και Αγγελική Σίμωσι. Την επικοινωνία με τους συνέδρους και την επιμέλεια του τόμου των περιλήψεων ανέλαβε η Μ. Ξανθοπούλου και την επικοινωνία με τους προμηθευτές ο †Ν. Ζαχαριάς. Τη διαδικτυακή διεξαγωγή έφερε σε πέρας η εταιρεία Οικονόμου Audiovisual and Lighting Systems.

Την επιστημονική επιμέλεια του τόμου των Πρακτικών ανέλαβαν οι Ε. Γιαννούλη, Ε. Ζυμή, Α. Μπάνου, Μ. Ξανθοπούλου και Χ. Παπαδοπούλου. Η Μ. Ξανθοπούλου είχε επιπλέον την ευθύνη της κριτικής ανάγνωσης και του συμπληρωματικού ελέγχου όλων των κειμένων, της επικοινωνίας με τους συγγραφείς, της γενικής επιμέλειας της έκδοσης και της μορφοποίησης του τόμου. Ευχαριστίες οφείλονται στην επικ. καθηγήτρια του ΤΙΑΔΠΑ Ανδρονίκη Μακρή για τον συμπληρωματικό έλεγχο κειμένων που άπτονται της επιγραφικής. Η αδόκητη εκδημία πριν από λίγους μήνες του συναδέλφου και μέλους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής, καθηγητή Νικολάου Ζαχαριά, στερεί από την ομάδα των συντελεστών έναν πολύτιμο αρωγό και υποστηρικτή της προβολής του Αρχαιολογικού Έργου στην Πελοπόννησο.

Οι συμβολές κατανέμονται σύμφωνα με τις θεματικές ενότητες του συνεδρίου και, εντός αυτών, γεωγραφικά, ξεκινώντας από την περιφερειακή ενότητα της Κορινθίας και συνεχίζοντας με την Αργολίδα, την Αρκαδία, τη Λακωνία, τη Μεσσηνία, την Ηλεία και την Αχαΐα. Καταβλήθηκε προσπάθεια για σχετική ομοιομορφία των κειμένων, ενώ έγιναν δεκτές διαφοροποιήσεις των συγγραφέων σε ζητήματα ορθογραφίας, τονισμού και επιστημονικής ορολογίας. Όπου δεν αναφέρεται η πηγή των εικόνων αυτές προέρχονται από το προσωπικό αρχείο των συγγραφέων. Ευχαριστούμε θερμά όλους τους συγγραφείς για τη συνεργασία τους.

Οι επιμελήτριες των Πρακτικών του ΑΕΠΕΛ3

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Μαρία Αγρέβη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
magrevi@culture.gr

Παναγιώτης Αθανασόπουλος
Danish Institute at Athens / University of Ljubljana
panagiotis.athanasopoulos@diathens.gr

Κωνσταντίνα Ακτύπη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr, konst.aktypi@gmail.com

Ευαγγελία Αλβανού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πιερίας
ev.albanou@gmail.com

Γιούλη Αναστασιάδου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
anast_you@yahoo.com

Δήμητρα Ανδρίκου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra_andrikou@yahoo.gr

Ιωάννα Αρανίτου
arion15879@gmail.com

Ξένη Αραπογιάννη
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
xeniarapogianni@gmail.com

Ευαγγελία Αργυροπούλου
eargyropoulou@hotmail.com

Νικόλαος Βασιλάκης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου
Επίτιμη Προϊσταμένη Αρχαιοτήτων
adapanvas@gmail.com

Αφροδίτη Βλάχου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
afrodit.vlachou@yahoo.gr

Πηνελόπη Βλάχου
Tenea Project
penelopevla12@gmail.com

Κατερίνα Βουτσά
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
kvoutsa@culture.gr

Χαρίκλεια Γιαννακάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
haragian@gmail.com

Μιχάλης Γκαζής
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Μαρία Γκίωνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria_gkioni@yahoo.gr
mgioni@culture.gr

Αργυρώ Γρηγοράκη
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
agrigoraki@culture.gr

Κωνσταντίνος Δημητρούλιας
ΥΠΠΟΑ, Δ/νση Μελετών και Εκτέλεσης Έργων
Μουσείων και Πολιτιστικών Κτηρίων
kdimitroulias@culture.gr

Σωτηρία Δημοπούλου
Universität Münster
sotiriadimopoulou@yahoo.de

Ανδρέας Δουλφής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
doulfis.a@gmail.com

Γιώργος Δουλφής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

Ευαγγελία Ελευθερίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evaelef@yahoo.com

Παρασκευή Ευαγγέλογλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
pevaggeloglou@culture.gr

†Νίκος Ζαχαριάς
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ελένη Ζυμή
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
ezimi@uop.gr

Μιχαήλ Ιωάννου
Tenea Project
michail97ioannou@gmail.com

Αγγελική Καζνέση
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
akaznesi@culture.gr

Ευάγγελος Καζολιάς
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
vkazolias@gmail.com

Ελένη Καπάτου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
ekapatou@culture.gr

Μιχάλης Κάππας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Νεκτάριος Καραδήμας
Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων
Ανατολικής Αττικής
nekkaradimas@yahoo.gr

Ελευθερία Καρδαμάκη
Universität Heidelberg
elkardamaki@yahoo.gr

Παναγιώτα Κασίμη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
kassimigiota@yahoo.gr

Σοφία Κασκαντίρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
sofia.kaskantiri@culture.gr

Νικόλαος Κατσαραίος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
katsareos@yahoo.com

Χριστίνα Κατσαρού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
chkatsarou@culture.gr

Παναγιώτα Κατωπόδη
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
pan_alex63@yahoo.gr

Ελένη Κολαΐτη
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
kolaitieleni@gmail.com

Παναγιώτα Κολιάτση
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
penykol@hotmail.com

Χρυσάνθη Κονταξή
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
ckontaksi@culture.gr

Έλενα Κόρκα
Επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
ekorka@culture.gr

Δημοσθένης Κοσμόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
dkosmopoulos@culture.gr

Νικολέτα Κουλογεωργίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikgkoulogeorgiou@gmail.com

Αναστασία Κουμούση
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
akoumousi@culture.gr

Αγλαΐα Κουτρομπή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
akoutrobi@gmail.com

Νικολίτσα Κουτσουμπελίτη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nkoutsoumpeliti@culture.gr

Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
labrin@otenet.gr

Ευγενία Λαμπροπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
limnatis@yahoo.gr

Ζαχαρούλα Λεβεντούρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
zlevantouri@culture.gr

Χρίστος Λιάγκουρας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
christosliagkour@gmail.com

Σταματούλα Μακρυπόδη
Επιγραφικό Μουσείο
smakripodi@culture.gr

Ευαγγελία Μαλαπάνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
emalapani@gmail.com

Σταύρος Μαμαλούκος
Πανεπιστήμιο Πατρών
smamaloukos@upatras.gr
smamaloukos@geam-mnimeio.gr

Άρτεμις Μανιάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
amaniaki@culture.gr

Ελένη Γ. Μανωλέσσου
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
elmano7@yahoo.com emanolessou@culture.gr

Χριστίνα Μαραμπέα
Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Σαλαμίνας
chrmarabea@hotmail.com

Παναγιώτα Μελέτη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
g.meleti@yahoo.gr

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
evangeliamilitsi@yahoo.gr

Νίκος Μουρτζάς
Εταιρεία Μελέτης Αρχαίων Ακτογραμμών
nikosmourtzas@gmail.com

Τώνια Μουρτζίνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
amourtzini@culture.gr

Αθανάσιος Νακάσης
Ελληνικό ICOMOS
anakasis@gmail.com

Κωνσταντίνος Νικολέντζος
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
knikolentzos@culture.gr

Κωνσταντίνα Ντουβή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
konsd66@gmail.com

Δημήτριος Οικονόμου
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
doikonomou@ims.forth.gr

Ελένη Παλαμάρα
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
el.palamara@gmail.com

Βάγια Παναγιωτίδη
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
vayiarp@gmail.com

Αναστασία Παναγιωτοπούλου
Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
anastapanag@yahoo.gr

Παναγιώτης Παναϊλίδης
Tenea Project
panpanailidis@gmail.com

Γεωργία Πάντου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
pantoug@yahoo.gr

Ευαγγελία Πάντου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
epantou@culture.gr

Τζούλια Παπαγεωργίου
ΥΠΠΟΑ, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων
julia.papageorgiou@gmail.com

Μαρία Παπαδάκη
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
papadakineta@gmail.com

Άλκηστις Παπαδημητρίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
azrapadimitriou@culture.gr

Νίκος Παπαδόπουλος
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
nikos@ims.forth.gr

Κλειώ Παπάζογλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
krapazoglou@culture.gr

Βασίλειος Παπαθανασίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
vrapathanasiou@culture.gr

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
stavroulapapanik@yahoo.gr

Μιχάλης Πετρόπουλος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
petropoulosm@gmail.com

Χριστίνα Πιπίλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
xripilou@gmail.com

Χρήστος Πολυκρέτης
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
polykretis@ims.forth.gr

Δήμητρα Σαρρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra.sari@gmail.com

Ελένη Σαρρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Αγγελική Σίμωσι
Δρ. Αρχαιολόγος
asimosi@culture.gr

Κωνσταντίνα Σούρα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
ksoura@culture.gr

Λεωνίδας Σουχλέρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsouxlris@gmail.com

Μαρία Σπαθή
Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
maria.spathi@hotmail.com

Ιωάννα Σπηλιοπούλου
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
iaspi@otenet.gr

Βασιλική Σταματοπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης
vstamatopoulou@culture.gr

Ελένη Στραβοπόδη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
estravopodi@culture.gr

Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόερα
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
asfyroera@gmail.com

Αικατερίνη Τζαμουράνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
etzamourani@culture.gr

Δημήτριος Τότσικας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
dimtotsi@hotmail.com

Βασιλική Τσακνάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
vtsaknaki@gmail.com

Γεώργιος Τσιαγγούρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
gtsiaggouris@yahoo.gr

Μαρία Τσουλάκου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mtsoulakou@culture.gr

Μαρία Τσούλη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Τόνια Τσουρούνη
Αρχαιολόγος
toniatsou@hotmail.com

Παναγιώτης Φάκλαρης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
panfaklaris@gmail.com, pfaklari@hist.auth.gr

Μαρία Φλώρου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
flmar12@yahoo.gr

Σταμάτιος Α. Φριτζίλας
Ακαδημία Αθηνών
sfritzilas@academyofathens.gr

Δανάη Χαραλάμπους
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
danaicharala@yahoo.gr

Κωνσταντίνος Ψύχας
Tenea Project
kostas232@hotmail.com

Emilia Banou
University of the Peloponnese
eban@uop.gr

Elena Bonelou
Ephorate of Underwater Antiquities
ebonelou@culture.gr

Elisabetta Borgna
University of Udine
elisabetta.borgna@uniud.it

Johannes Fouquet
Universität Leipzig
johannes.fouquet@uni-leipzig.de

Vassilis Giannopoulos
Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology
vgiannopoulos@culture.gr

Petra Heřmáňková
Aarhus University
petra.hermankova@cas.au.dk

Sarah James
University of Colorado Boulder
sarah.a.james@colorado.edu

Panagiota Kasimi
Ephorate of Antiquities of Corinthia
kassimigiota@yahoo.gr

Eleni Kolaiti
National Hellenic Research Foundation
kolaitieleni@gmail.com

Dimitris Kourkouvelis-Rodostamos
Ephorate of Underwater Antiquities
dkourkouvelis@culture.gr

Susan Lupack
Macquarie University
susan.lupack@mq.edu.au

Nasia Makarouna
University of Sheffield
nasia28292@hotmail.com

Alexandra Mari
Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology
amari@culture.gr

Assunta Mercogliano
Ca' Foscari University of Venice
assunta.mercogliano@unive.it

Priscilla Ralli
École française d'Athènes
priscilla.ralli@efa.gr

Shawn A. Ross
Macquarie University
shawn.ross@mq.edu.au

Adela Sobotkova
Aarhus University
adela@cas.au.dk

Giorgos Tsiaggouris
Ephorate of Antiquities of Laconia
gtsiaggouris@yahoo.gr

Anastasia Vassiliou
Byzantine Museum of Argolis
a.vassiliou@culture.gr, natasavasiliu@yahoo.gr

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
AEMΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
Agora	<i>The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AK	<i>Antike Kunst</i>
AMI	<i>Archäologische Mitteilungen aus Iran</i>
AnnPerugia	<i>Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli studi di Perugia</i>
AR	<i>Archaeological Reports</i>
ArchRW	<i>Archiv für Religionswissenschaft</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
ASNP	<i>Annali Scuola Normale Superiore - Classe di Lettere e Filosofia</i>
AURA	<i>Athens University Review of Archaeology</i>
AW	<i>Antike Welt</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAE	<i>Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
BAEFE	<i>Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondence Hellénique</i>
BÉFAR	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BRL	<i>Bulletin of the John Rylands Library</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CMS	<i>Corpus der minoischen und mykenischen Siegel</i>
Corinth	<i>Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
CPh	<i>Classical Philology</i>
Délos	<i>Exploration archéologique de Délos</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΕΕΒΣ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
ΕΕΘΣΠΑ	<i>Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
ΕΕΦΣΠΑ	<i>Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
ΕΦΣΠ	<i>Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός</i>
Έργον	<i>Το Έργον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
GRBS	<i>Greek, Roman, and Byzantine Studies</i>
HEROM	<i>Journal on Hellenistic and Roman Material Culture</i>
ICG	<i>Inscriptiones Christianae Graecae</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IJHA	<i>International Journal of Historical Archaeology</i>
IJNA	<i>International Journal of Nautical Archaeology</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JES	<i>Journal of Epigraphic Studies</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JGA	<i>Journal of Greek Archaeology</i>
JGS	<i>Journal of Glass Studies</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>

JLA	<i>Journal of Late Antiquity</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
Lerna	<i>Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MDAI(I)	<i>Istanbuler Mitteilungen / Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul</i>
MedArch	<i>Mediterranean Archaeology</i>
MIO	<i>Mitteilungen des Instituts für Orientforschung</i>
NC	<i>The Numismatic Chronicle</i>
Néδα	<i>Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτιστικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου</i>
OJA	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensia</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
PAPS	<i>Proceedings of the American Philosophical Society</i>
PPS	<i>Proceedings of the Prehistoric Society</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RAC	<i>Rivista di Archeologia Cristiana</i>
RBN	<i>Revue belge de Numismatique et de Sigillographie</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
SIMA	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
TAPS	<i>Transactions of the American Philosophical Society</i>
Tiryns	<i>Tiryns: Forschungen und Berichte</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>

Το έργο «Α' φάση αποκατάστασης αρχαίου θεάτρου Σπάρτης»: Η συμβολή του στην αρχαιολογική τεκμηρίωση και στην εξασφάλιση και μελλοντική ανάδειξη του μνημείου¹

ABSTRACT. The project 'Phase A of the restoration of the ancient theatre of Sparta' is being implemented since 2019 by the Ephorate of Antiquities of Laconia, with funding by the American foundation J. M. Kaplan Fund. It comprises the first part of the study for the monument's restoration and includes work for its immediate protection and partial restoration of important and unsafe parts, such as drainage work, urgent rescue and archaeological work, repositioning of architectural members, and additional mapping of the monument. The work carried out in the ancient theatre (2019–2021) revealed parts of the theatre that had been previously investigated, but also new and extremely interesting data. In addition to contributing to the documentation of the theatre's construction history and protection, the project yielded invaluable information on the history of research at the site, on past work for its protection, and on its effectiveness. Following the inclusion of the project 'Restoration of the ancient theatre of Sparta' in the NSRF 2014–2020 in 2020, the project 'Phase A of the restoration of the ancient theatre of Sparta' is expected to contribute decisively to the monument's preservation through the identification and protection of the underlying antiquities in areas where infrastructures will be installed, as well as through works for the protection of unsafe parts.

Το θέατρο της Σπάρτης

Το αρχαίο θέατρο της Σπάρτης χωροθετείται στη νότια κλιτύ του λόφου της αρχαίας ακρόπολης και είναι στραμμένο προς την κοιλάδα του Ευρώτα και τη σύγχρονη πόλη (Εικ. 1). Πάνω από το θέατρο, στην κορυφή του λόφου, βρισκόταν το ιερό της πολιούχου Αθηνάς Χαλκιοίκου πλαισιωμένο από μικρότερους λατρευτικούς χώρους, ενώ στην επίπεδη έκταση στα ανατολικά του εκτεινόταν η αγορά της Σπάρτης.

Η κατασκευή του θεάτρου τοποθετείται στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ. και έχει συνδεθεί με την ηγεμονία του Γάιου Ιούλιου Ευρυκλή, ευνοούμενου του νικητή στη ναυμαχία του Ακτίου, αυτοκράτορα Οκταβιανού Αυγούστου². Το θέατρο της Σπάρτης ξεχωρίζει για το μέγεθος και την πολυτέλεια της κατασκευής του, όπως προκύπτει και από τη χρήση μαρμάρου από την περιοχή του Ταϊγέτου. Με διάμετρο κοίλου 141 μ., ήταν ένα από τα μεγαλύτερα θέατρα στον ελλαδικό χώρο, ενώ οι τεράστιοι αναλημματικοί τοίχοι που κατασκευάστηκαν για τη διαμόρφωση των δυο πλευρικών πτερύγων του κοίλου συνιστούν σπουδαίο τεχνικό επίτευγμα. Ένα ακόμη αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του είναι η ύπαρξη της ξύλινης κινητής σκηνής, που προϋπήρχε του μαρμαρίνου κοίλου και την οποία διαδέχτηκε η σταθερή μνημειώδης μαρμαρίνη σκηνή του τέλους του 1ου αιώνα μ.Χ. Η πεταλοειδής ορχήστρα του θεάτρου περιμετρικά οριζόταν από αγωγό απορροής ομβρίων υδάτων, τον *εύριπο*. Το θέατρο λειτούργησε ως τις αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ. Ύστερα από μια περίοδο εγκατάλειψης, στον χώρο του κοίλου αναπτύχθηκε εγκατάσταση των μέσων και ύστερων βυζαντινών χρόνων, για την οποία χρησιμοποιήθηκαν δομικά υλικά από το θέατρο.

¹ Το παρόν άρθρο συνιστά επικαιροποιημένη και εμπλουτισμένη εκδοχή της ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε από τις υπογράφουσες στη Γ' Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (Καλαμάτα, 2–5 Ιουνίου 2021). Πέραν των εργασιών των ετών 2019 και 2020, περιλαμβάνεται και σύντομη καταγραφή των επεμβάσεων του έτους 2021, η οποία δεν είχε συμπεριληφθεί στην ανακοίνωση.

² Σχετικά με τη σύνδεση της κατασκευής του θεάτρου με το ευρύτερο πρόγραμμα δημόσιων έργων του Γ. Ι. Ευρυκλή και με τον Οκταβιανό Αύγουστο, βλ. ενδεικτικά Woodward 1924–1925, 153–154. Woodward 1925–1926, 208. Κουρίνου 2000, 128, 144. Steinhauer – Paspalas 2006–2007, 203.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του μνημείου. Λήψη από Ν. (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Ιστορία της έρευνας

Το θέατρο ήταν πάντα αναγνωρίσιμο και ένα από τα λίγα ασφαλώς ταυτισμένα μνημεία της Σπάρτης, αποτελώντας σημείο αναφοράς για τη μνημειακή τοπογραφία της αρχαίας πόλης. Η ανασκαφική έρευνα στην ακρόπολη και στο μνημείο ξεκίνησε το 1906 από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών και συνεχίστηκε πιο συστηματικά τη δεκαετία του 1920³. Ύστερα από μια διακοπή λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η διερεύνηση του θεάτρου συνεχίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 με δαπάνες της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό την εποπτεία του Χρύσανθου Χρήστου, και τη δεκαετία του 1970 από τον Γεώργιο Σταϊνχάουερ⁴. Η Βρετανική Σχολή Αθηνών εργάστηκε στο μνημείο τη δεκαετία του 1990 και του 2000⁵ και συμμετείχε, μαζί με τις (πρώην) Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, σε πενταετές ερευνητικό πρόγραμμα (2007), στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιήθηκε αποτύπωση του μνημείου και εκπονήθηκε μελέτη για την προστασία του. Παρά το διαχρονικό ενδιαφέρον της έρευνας για το θέατρο της Σπάρτης, η ανασκαφική του διερεύνηση παρέμεινε αποσπασματική.

Κατά τα έτη 2012 και 2013, υπό την εποπτεία και με τη συνδρομή της Ε' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, εκπονήθηκε η Μελέτη Αποκατάστασης του Αρχαίου Θεάτρου της Σπάρτης, η οποία εγκρίθηκε το 2013, μετά από γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου⁶. Η εκπόνηση της μελέτης δρομολογήθηκε με πρωτοβουλία του σωματείου «Διάζωμα» και υπήρξε αντικείμενο χορηγίας από το Ίδρυμα «Σταύρος Νιάρχος». Επικεντρώνεται στο κοίλο, στα αναλήμματα, στην ορχήστρα και στον εύριπο του θεάτρου και περιλαμβάνει την αρχιτεκτονική και την αρχαιολογική τεκμηρίωση, την αναπαράσταση του μνημείου, την καταγραφή της παθολογίας του και την πρόταση αποκατάστασης, με ιεραρχημένα τα στάδια των επεμβάσεων.

Εργασίες προστασίας και ανάδειξης πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά συστηματικά και στο σύνολο του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης από το 2011 έως το 2015, στο πλαίσιο του έργου

³ Για την αρχαιολογική έρευνα και τη μελέτη του μνημείου, βλ. ενδεικτικά Dickins 1905-1906, 394-406. Woodward 1923-1925, 119-56. Woodward 1925-1926, 175-209. Woodward 1928-1930, 149-240. Bulle 1937. Χρήστου 1961-1962, 84. Σταϊνχάουερ 1975, 79-80. Waywell - Wilkes 1995, 435-460. Waywell - Wilkes 1999, 437-455. Waywell 2002, 245-253. Τσούλη κ.ά. 2015, 35-37.

⁴ Σταϊνχάουερ 1975, 79-80.

⁵ Waywell κ.ά. 1998. Waywell - Wilkes 1999. Waywell 2002.

⁶ Υπ' αρ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΑΜ/ΤΜΚΕΜ/203214/28286/1593/410/11.11.2013 ΥΑ.

«Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Σπάρτης»⁷, που εκτελέστηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας. Ενόψει της πραγματοποίησης ενός ξεχωριστού έργου μελλοντικά, οι εργασίες στο θέατρο περιορίστηκαν στη διαμόρφωση πλατωμάτων ανάπαυσης και θέασης για τους επισκέπτες στο πάνω μέρος του και στην τοποθέτηση πινακίδων σήμανσης και πληροφόρησης.

Το έργο «Α΄ φάση αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου Σπάρτης»

Το έτος 2018 το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού έκανε αποδεκτή τη δωρεά του αμερικανικού Ιδρύματος J. M. Kaplan, μέσω του μη κερδοσκοπικού σωματείου «Διάζωμα»⁸. Αντικείμενο χρηματοδότησης της δωρεάς, ύψους 100.000 δολαρίων (81.070,13 ευρώ), είναι η εκτέλεση του έργου «Α΄ φάση αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου Σπάρτης», που συνιστά το αρχικό στάδιο της ανωτέρω αναφερόμενης εγκεκριμένης μελέτης⁹. Το ποσό της δωρεάς πιστώθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού και μέσω του τακτικού προϋπολογισμού στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, η οποία και εκτελεί την Πράξη απολογιστικά και με αυτεπιστασία από το 2019.

Το φυσικό αντικείμενο του εν λόγω έργου περιλαμβάνει επεμβάσεις, οι οποίες στην πλειονότητά τους αφορούν στην άμεση διασφάλιση του μνημείου. Επίκεντρο των εργασιών είναι η αποκάλυψη και αποκατάσταση του ευρίπου, με σκοπό την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων που προέρχονται από την κορυφή του λόφου της Ακρόπολης και το χοανοειδές κοίλο και καταλήγουν στην ορχήστρα, προκαλώντας σημαντικές φθορές στο μνημείο. Επίσης, οι επεμβάσεις αφορούν σε τοπικές στερεώσεις ετοιμόρροπων λιθοπλίνθων των πώρινων αναλημματικών τοίχων, σε διερευνητικές εργασίες τεκμηρίωσης και σε μικρής έκτασης διαμορφώσεις. Μέρος του έργου αποτελεί η περισυλλογή, μεταφορά και τακτοποίηση κατακείμενου αρχαίου οικοδομικού υλικού και η μεταφορά και διευθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονται εκτός της αρχικής τους θέσης στην ορχήστρα. Απώτερος σκοπός των εργασιών είναι η επαναλειτουργία του αγωγού ως μιας από τις προβλεπόμενες από την εγκεκριμένη μελέτη ζώνες αποστράγγισης των ομβρίων υδάτων. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι απαραίτητος ο καθαρισμός του αγωγού σε όλη του την έκταση, η απελευθέρωση των φραγμένων του εξόδων προς Νότο και η αποκατάσταση του τμήματος που έχει υποστεί καθίζηση κοντά στο νοτιοανατολικό άκρο της ορχήστρας. Για την εξασφάλιση του μνημείου κατά τη μεταφορά των μελών αλλά και ενόψει της εγκατάστασης εργοταξίου στον χώρο, δεδομένου ότι το εν λόγω έργο συνιστά πρόδρομο στάδιο του εν εξελίξει κύριου έργου αποκατάστασης του θεάτρου¹⁰, προβλέφθηκαν επίσης επεμβάσεις για την εξασφάλιση των υποκείμενων αρχαιοτήτων που διατηρούνται σε κατάχωση στον χώρο μεταξύ της δυτικής απόληξης της ανατολικής παρόδου και του σκηνικού οικοδομήματος.

Οι εργασίες του έτους 2019

Το έτος 2019 διενεργήθηκαν από το μόνιμο επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας¹¹ διερευνητικές τομές σε διάφορα τμήματα της ορχήστρας, του σκηνικού οικοδομήματος και της ανατολικής παρόδου του θεάτρου, τα οποία στο σύνολό τους έχουν διερευνηθεί κατά το παρελθόν. Συνολικά διανοίχθηκαν πέντε τομές: οι δύο στις μετανασκαφικές επιχώσεις εντός της ορχήστρας και οι υπόλοιπες ανατολικά του σκηνικού οικοδομήματος και νότια της ανατολικής παρόδου. Ειδικότερα, κατά τη διάνοιξη των δύο τομών στο νοτιοανατολικό και νοτιοδυτικό τμήμα της ορχήστρας, σε μικρό βάθος, περίπου 20 εκ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκαν αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα του δαπέδου της, με

⁷ Σχετικά με το έργο ανάδειξης στην ακρόπολη της Σπάρτης, βλ. ενδεικτικά Γιαννακάκη – Βλάχου 2014, 451–453. Τσούλη κ.ά. 2015. Γιαννακάκη 2017, 118–144. Γιαννακάκη – Βλάχου 2020.

⁸ Υπ' αρ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΟΥ/675683/44874/28.12.2018 ΥΑ (ΦΕΚ 99/Β'/24.01.2019).

⁹ Τη γενική εποπτεία και τον συντονισμό του έργου έχει η προϊστάμενη της ΕΦΑΛΑΚ, Ε. Πάντου. Η ομάδα επίβλεψης του έργου από πλευράς της ΕΦΑΛΑΚ απαρτίζεται από τις Μ. Τσούλη, αρχαιολόγο και προϊσταμένη του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων, Κ. Ντουβή, αρχιτέκτονα-μηχανικό και προϊσταμένη του Τμήματος Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών, και Χ. Γιαννακάκη, αρχαιολόγο του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων. Η επίβλεψη των εξειδικευμένων εργασιών και η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση των επεμβάσεων ανατέθηκαν στον Γ. Ορεστίδη, αρχιτέκτονα με εξειδίκευση σε αναστηλώσεις αρχαίων μνημείων.

¹⁰ Το ενταγμένο στο ΕΣΠΑ 2014–2020 έργο «Αποκατάσταση αρχαίου θεάτρου Σπάρτης», προϋπολογισμού 1.600.000 ευρώ, ξεκίνησε τον Μάιο του 2021 και προγραμματίζεται να ολοκληρωθεί στο τέλος του 2023 [κωδικός ΟΠΣ 5067627, Απόφαση Ένταξης υπ. αρ 3717/23.11.2020 (ΑΔΑ: Ψ71Υ7Λ1-ΞΘΕ)]. Στο πλαίσιο του προβλέπεται η αποκατάσταση του κατώτερου τμήματος του κοίλου και της ορχήστρας, καθώς επίσης και επεμβάσεις στα αναλήμματα του μνημείου.

¹¹ Οι εργασίες εκτελέστηκαν υπό την καθοδήγηση της ομάδας επίβλεψης από τους ειδικευμένους εργατοτεχνίτες της ΕΦΑΛΑΚ Π. Αναστασόπουλο, Α. Νικολέτο, Ε. Μυρίτη και Η. Σκοπαράντζο.

Εικ. 2. Τμήματα του μαρμάρινου δαπέδου στο νότιο τμήμα της ορχήστρας (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 3. Η συνέχεια του αγωγού ανατολικά του σκηνικού οικοδομήματος (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

κομμάτια από πλάκες μαρμάρου λευκού χρώματος και ερυθρού rosso antico (Εικ. 2). Το δάπεδο είχε αποκαλυφθεί αρχικά κατά την έρευνα της Βρετανικής Σχολής τα έτη 1924 και 1925¹².

Στο ανατολικό πέρας της πρώτης τομής, κατεύθυνσης Α-Δ, σε έκταση που είχε καταχωθεί τη δεκαετία του 1990 προκειμένου να προστατευθεί ο εύριπος και να διαμορφωθεί νέα πρόσβαση προς τα χαμηλότερα τμήματα του θεάτρου για τη μεταφορά μελών¹³, εντοπίστηκε μέρος του ευρίπου, καλυμμένο με ξύλινα μαδέρια και κομμάτια πλαστικού. Πρόκειται για το τμήμα που υπέστη σημαντική καθίζηση, λόγω της διάβρωσης του εδάφους από τα όμβρια ύδατα που εγκλωβίζονταν εκεί και στο οποίο πραγματοποιήθηκε σωστική επέμβαση τη δεκαετία του 1970 από τον Γ. Σταϊνχάουερ¹⁴. Ακολουθώντας την πορεία του ευρίπου προς Νότο διανοίχθηκαν τρεις ακόμα τομές, εντός των οποίων αποκαλύφθηκαν τμήματα της κατασκευής, επίσης καλυμμένα για λόγους προστασίας και για την τεκμηρίωση του επιπέδου των επεμβάσεων. Τα ευρήματα επιβεβαίωσαν την πορεία του ευρίπου προς τα νοτιοανατολικά για ακόμα 6 μ. περίπου, και εν συνεχεία τη στροφή του προς τα ανατολικά, όπου αποκαλύφθηκε σε μήκος 7 μ. περίπου, σε μικρή απόσταση και παράλληλα με τον ενεπίγραφο μαρμάρينو τοίχο της ανατολικής παρόδου. Από εκεί στρέφεται προς Νότο και συνεχίζει παράλληλα προς τον ανατολικό τοίχο του σκηνικού οικοδομήματος. Η κατασκευή εντοπίστηκε στην επιχωματωμένη σύγχρονη πρόσβαση προς την ορχήστρα και σε βάθος κυμαινόμενο από 50 έως 70 εκ.¹⁵. Ως προς τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του ευρίπου, και πάντα όσον αφορά στα σημεία που αποκαλύφθηκαν, διαπιστώθηκε ότι ως καλυπτήριες πλάκες του τμήματος νότια και νοτιοανατολικά της ορχήστρας και ανατολικά του σκηνικού οικοδομήματος είχαν τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση ανομοιόμορφες και διαφορετικής προέλευσης μαρμαρίνες κυρίως λιθόπλινθοι, στοιχείο που επιβεβαιώνει την άποψη ότι πρόκειται για μεταγενέστερη επιδιόρθωση-ανακατασκευή του

¹² Woodward 1924–1925, 139.

¹³ Waywell – Wilkes 1995.

¹⁴ Οι εν λόγω επεμβάσεις καταγράφονται στη διοικητική αλληλογραφία μεταξύ του τότε επικεφαλής της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Σπάρτης, Γ. Σταϊνχάουερ, και των αρμόδιων Κεντρικών Διευθύνσεων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η οποία φυλάσσεται στο αρχείο της ΕΦΑΛΑΚ.

¹⁵ Το αναφερόμενο βάθος υπολογίζεται από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Εικ. 4. Από τα εκπαιδευτικά προγράμματα της ΕΦΑΛΑΚ στο θέατρο (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Εικ. 5. Το μέρος του αγωγού που έχει υποστεί καθίζηση στο νοτιοανατολικό τμήμα της ορχήστρας (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Οι απαιτητικές εργασίες ανύψωσης και μεταφοράς των μεγάλου όγκου και βάρους μαρμάρινων μελών πραγματοποιήθηκαν από το εξειδικευμένο προσωπικό της Εφορείας και του έργου και από ανάδοχο που παρείχε

συγκεκριμένου τμήματος του αγωγού (Εικ. 3)¹⁶. Ύστερα από τη σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση των εν λόγω ευρημάτων, πραγματοποιήθηκε η κατάχωσή τους, αφού εξασφαλίστηκε η περαιτέρω προστασία τους.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, αξιολογώντας την υψηλή αρχαιολογική, πολιτισμική και διδακτική αξία του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης, το 2019, αμέσως μετά την αποδοχή της δωρεάς του Ιδρύματος J. M. Karlan και εν όψει της έναρξης του έργου, διοργάνωσε εκπαιδευτικά προγράμματα και δράσεις για τη σύνδεση του μνημείου με τον τόπο, τους κατοίκους της περιοχής και τους επισκέπτες της (Εικ. 4). Μεταξύ αυτών, στο πλαίσιο της ανακήρυξης από το σωματείο «Διάζωμα» του 2019 ως «Έτους αρχαίου θεάτρου Σπάρτης», συνδιοργάνωσε με τον Δήμο Σπάρτης, την Πνευματική Εστία Σπάρτης και τον Πολιτιστικό Σύνδεσμο «Γιτιάδας» έκθεση χαρακτηρισμών με θέμα τις αποτυπώσεις του θεάτρου από ξένους περιηγητές και πραγματοποίησε στο μνημείο εξειδικευμένα εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητικό κοινό, στα οποία συμμετείχαν 500 και πλέον μαθητές με τους εκπαιδευτικούς τους.

Οι εργασίες του έτους 2020

Το έργο «Α΄ φάση αποκατάστασης αρχαίου θεάτρου Σπάρτης» συνεχίστηκε και κατά το 2020, παρά τις δυσχερείς συνθήκες που επικράτησαν καθόλη τη διάρκεια του έτους λόγω της πανδημίας του Covid-19, οι οποίες επηρέασαν ως ένα βαθμό την ομαλή εξέλιξή του¹⁷. Οι εργασίες που εκτελέστηκαν κατά την περίοδο αναφοράς περιλάμβαναν την περισυλλογή, μεταφορά και τακτοποίηση των αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονταν εκτός της αρχικής τους θέσης στην ορχήστρα, καθώς επίσης και εργασίες για την αποκάλυψη τμημάτων του αγωγού του θεάτρου.

Αναλυτικά, από την ορχήστρα απομακρύνθηκαν 28 αρχιτεκτονικά μέλη που ανήκαν στον μαρμαρίνο θριγκό του σκηνικού οικοδομήματος, ο οποίος, όπως τεκμαίρεται από προσεκτικό έλεγχο του φωτογραφικού αρχείου της Εφορείας, είχε αποκατασταθεί πρόχειρα στο νότιο τμήμα της ορχήστρας τη δεκαετία του 1970. Από τον χώρο απομακρύνθηκαν 47 ακόμα διάσπαρτοι λίθοι, που προέρχονταν από διάφορα άλλα μέρη του μνημείου¹⁸.

¹⁶ Τα εν λόγω τμήματα του αγωγού είχαν αποκαλυφθεί στο παρελθόν κατά τις εργασίες της Βρετανικής Σχολής στη συγκεκριμένη περιοχή του μνημείου, βλ. Woodward 1924-1925, 124.

¹⁷ Για την εκτέλεση του έργου το έτος 2020 προσλήφθηκε το ακόλουθο επί συμβάσει προσωπικό: η αρχαιολόγος Ευαγγελία Αργυροπούλου και οι ειδικευμένοι εργάτες Σ. Δημάκος, Δ. Σκρουμπέλος και Γ. Ταμπάκης.

¹⁸ Μεγάλος αριθμός διάσπαρτων μελών του θεάτρου, που ήρθαν στο φως κατά τις ανασκαφικές εργασίες του προηγούμενου αιώνα και είχαν στοιβαχτεί στον χώρο της ορχήστρας, μεταφέρθηκαν και τακτοποιήθηκαν σε πλάτωμα στα ανατολικά του μνημείου από τη Βρετανική Σχολή και την πρώην Ε΄ ΕΠΚΑ τη δεκαετία του 1990.

Εικ. 6. Ο Χώρος II Α. του σκηνικού οικοδομήματος. Διακρίνονται οι κτιστοί και πήλινοι αγωγοί (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

τα μηχανικά μέσα. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε με ασφάλεια και τα μέλη τακτοποιήθηκαν σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο στα ανατολικά του θεάτρου.

Για τον εντοπισμό και την αποκάλυψη καίριων τμημάτων του ευρίπου διενεργήθηκαν εκτενείς αποχωματώσεις και καθαρισμοί σε δύο περιοχές του μνημείου. Για την αποκάλυψη του ευρισκόμενου εντός της ορχήστρας ανατολικού σκέλους του αγωγού αποχωματώθηκε το τμήμα του από το κέντρο περίπου της ορχήστρας, στα βόρεια, μέχρι και το ύψος της προτελευταίας κλίμακας του κοίλου, στα νοτιοανατολικά. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε το τμήμα του αγωγού στο νοτιοανατολικό τμήμα της ορχήστρας, το οποίο έχει υποστεί σημαντική καθίζηση και είχε εντοπιστεί μερικώς το 2019 (Εικ. 5). Η αφαίρεση των συγκεντρωμένων επιχώσεων από το σημείο απέδωσε εντυπωσιακά αποτελέσματα. Αποκαλύφθηκε, αφενός, η ακριβής έκταση της φθοράς της κατασκευής, καθώς το πάρινο δάπεδο του αγωγού έχει υποστεί καθίζηση έως και 70 εκ. περίπου από την αρχική του στάθμη. Αφετέρου, η προβληματική αυτή κατάσταση στάθηκε η αφορμή να τεκμηριωθεί περαιτέρω ο τρόπος κατασκευής του αγωγού, του διαδρόμου κίνησης και της υπόβασης των καθισμάτων της

προεδρίας. Κατά τον καθαρισμό της περιοχής και ειδικότερα του σημείου όπου ξεκινά η προτελευταία κλίμακα του κοίλου ήρθε στο φως το άκρο τμήμα ενός ακόμα θρανίου της προεδρίας με διακόσμηση λεοντοπόδαρου. Το εύρημα έχει ξεχωριστή σημασία, καθώς η ύπαρξή του δεν είχε καταγραφεί στο παρελθόν και, επιπρόσθετα, διατηρείται στην αρχική του θέση.

Εικ. 7. Ο εύριπος εντός του Χώρου II (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Σε συνέχεια των τομών του έτους 2019, το 2020 πραγματοποιήθηκε η διερεύνηση της προς Νότο συνέχειας του αγωγού εντός του ορθογώνιου Χώρου II, ο οποίος χωροθετείται ανατολικά του σκηνικού οικοδομήματος και νότια της ανατολικής παρόδου (Εικ. 6). Ο Χώρος II στα βόρεια και νότια ορίζεται από

στιβαρές κατασκευές, που φαίνεται πως συνεχίζονται προς ανατολικά, εντός της αδιερεύνητης παρειάς. Ύστερα από την αφαίρεση σημαντικού όγκου επιχώσεων, γεμάτων από σύγχρονα απορρίμματα, αποκαλύφθηκε όχι μόνο η συνέχεια του αγωγού με κατεύθυνση Β-Ν αλλά και ένα πυκνό σύστημα μικρότερων αγωγών, κάποιοι από τους οποίους φαίνεται ότι δεν σχετίζονταν με το αποχετευτικό σύστημα του θεάτρου. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 13 αγωγοί διαφόρων τύπων.

Ο κεντρικός αγωγός απορροής ομβρίων καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του χώρου και αποκαλύφθηκε σε μήκος περίπου 2 μ. Είναι πιο πλατύς σε σύγκριση με το τμήμα της ορχήστρας και ορίζεται πλευρικά από τοιχώματα, κατασκευασμένα από λίθους διαφόρων ειδών και κονίαμα, εσωτερικά επιχρισμένα. Από την κάλυψή του σώζονται τρεις αδρά κατεργασμένες πλάκες (Εικ. 7). Κάθετα στην πορεία του αποχετευτικού αγωγού και πάνω από αυτόν, δύο κτιστοί αγωγοί διατρέχουν τον χώρο έρευνας. Το δάπεδο και η κάλυψή τους είναι από οπτοπλίνθους και τα τοιχώματά τους επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Καθένας από τους αγωγούς αυτούς, πιθανόν υδροδοτικού χαρακτήρα, ήταν εγκιβωτισμένος σε μια ισχυρή κατασκευή από λίθους και κονίαμα, προκειμένου να στηριχθεί στον χώρο πάνω από τον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό. Το σύστημα αυτό συμπληρώνουν δέκα ακόμα αγωγοί από πήλινα κυλινδρικά στελέχη, που εντοπίστηκαν σε διάφορα βάθη, με κατεύθυνση στη συντριπτική τους πλειονότητα Α-Δ, δηλαδή κάθετα στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό. Είναι πιθανόν ορισμένοι από αυτούς να ανήκαν σε ευρύτερο αποχετευτικό δίκτυο και προερχόμενοι από γειτονικά κτίσματα του θεάτρου να απέρριπταν το περιεχόμενό τους στον κεντρικό αγωγό. Σε κάθε περίπτωση, ο Χώρος II αποτελούσε κομβικό τμήμα για τον εύριπο του θεάτρου, όπως προκύπτει από την ισχυρή δομή της κατασκευής εντός αυτού και από το πλήθος των αγωγών που τον διέτρεχαν.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών, από τις διαταραγμένες επιχώσεις συγκεντρώθηκε κεραμική κυρίως βυζαντινών χρόνων, λιγοστά μελαμβαφή όστρακα και αρκετά μαρμάρινα θραύσματα. Από τα κινητά ευρήματα ξεχωρίζει η προερχόμενη από τη σκηνοθήκη ενσφράγιστη οπτόπλινθος του 1ου αι. π.Χ., με το όνομα του κατασκευαστή Ζήνωνα (Εικ. 8)¹⁹.

Εικ. 8. Η ενσφράγιστη οπτόπλινθος από τη σκηνοθήκη (1ος αι. π.Χ.) (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Οι εργασίες του έτους 2021

Κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ Ιουνίου και Οκτωβρίου 2021, στο πλαίσιο του έργου «Α΄ φάση αποκατάστασης Αρχαίου Θεάτρου Σπάρτης», ειδικευμένο επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας πραγματοποίησε εργασίες στον εύριπο του θεάτρου, σε συνέχεια αυτών του έτους 2020. Κατά το συγκεκριμένο διάστημα, το ανοιχτό τμήμα του ανατολικού και δυτικού σκέλους του αγωγού εντός των ορίων της ορχήστρας, καθώς και η αποκαλυφθείσα συνέχειά του αμέσως ανατολικά του σκηνικού οικοδομήματος, στον συμβατικά ονομαζόμενο Χώρο II, καθαρίστηκαν από τη χαμηλή βλάστηση και από συγκεντρωμένες επιφανειακές επιχώσεις. Επίσης, αποκαλύφθηκαν εκ νέου τμήματα του εύριπου σε σημεία διενέργειας παλαιότερων ερευνών στο μνημείο. Τα σημεία αυτά εντοπίζονται εκατέρωθεν του μη διερευνημένου μέχρι στιγμής τμήματος του κοίλου, μεταξύ των Κερκίδων 3 και 5. Συγκεκριμένα, το τμήμα του αγωγού νότια της Κερκίδας 5 είχε αποκαλυφθεί κατά τη δεκαετία του 1960, την περίοδο εργασιών της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας υπό τον Χ. Χρήστου²⁰. Από το εν λόγω τμήμα απομακρύνθηκαν συγκεντρωμένες φερτές και διαταραγμένες επιχώσεις και σύγχρονα απορρίμματα, αποκαλύπτοντας εκ νέου τον αγωγό σε μήκος περίπου 4,50 μ. (δυτικά της Κλίμακας VI).

¹⁹ Σωζόμενες διαστάσεις οπτοπλίνθου: μήκος 32,3, πλάτος 13,5, πάχος 5,2 εκ. Η οπτόπλινθος φέρει τις ακόλουθες επιγραφές στις τρεις από τις έδρες της, γραμμένες «επί τα λαία»: α) [ΣΚΗΝΟ]ΘΗΚΑΣ, β) ΕΡ. ΖΗ[ΝΩΝ], γ) ΔΑΜΟΣΙΑ[Ι]. Στην τέταρτη έδρα, σύμφωνα με ανάλογες πλίνθους που έχουν εντοπιστεί στο παρελθόν, θα πρέπει να συμπληρωθεί η επιγραφή ΕΠΙ ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΕΟΣ. Το όνομα Καλλικράτης έχει αποδοθεί σε επώνυμο άρχοντα, ενώ ο Ζήνων είναι ένας εκ των δημιουργών. Ενδεικτικά, πρβλ. αρ. 712 Μουσείου Σπάρτης. Για τις ενσφράγιστες οπτοπλίνθους της σκηνοθήκης, βλ. Tillyard 1906-1907, 191-196.

²⁰ Χρήστου 1961-1962.

Εικ. 9. Η νότια έξοδος του δυτικού σκέλους του ευρίπου (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

Αντίστοιχα, στο τμήμα ανατολικά των Κερκίδων 2 και 3 και της Κλίμακας ΙΙΙ, εντός των ορίων έρευνας της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής τα έτη 1992–1994 (δοκιμαστική τομή με τη συμβατική ονομασία ST 92/93 I)²¹ αποκαλύφθηκε εκ νέου τμήμα του επιχωμένου ευρίπου.

Για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε λεπτομερής καθαρισμός της προς Νότο εξόδου του δυτικού σκέλους του ευρίπου (Εικ. 9)²². Πρόκειται για το τμήμα του αγωγού που εμπίπτει στο νοτιοδυτικό τμήμα της ορχήστρας, καθώς επίσης και εκτός αυτής, αμέσως νότια των τριών βαθμίδων που οδηγούσαν πίσω από τη βόρεια όψη του τοίχου που σχημάτιζε το μέτωπο του προσκηνίου (*pulpitum*). Στο τμήμα αυτό είναι ορατή η άνω επιφάνεια των

πλευρικών λιθοπλίνθων των τοιχωμάτων του αγωγού έως το νοτιοδυτικό όριο της ορχήστρας, όπου ο ευρίπος στρέφεται για μερικά μέτρα δυτικά, παράλληλα με το σκηνικό οικοδόμημα. Το σημείο αυτό είναι καλυμμένο με μαρμαρίνες πλάκες μεγάλου μεγέθους, κατά τόπους θραυσμένες. Η περαιτέρω πορεία του αγωγού δυτικά φράσσεται από λιθοπλίνθους, που έχουν χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του υστερορωμαϊκού τείχους. Μεταγενέστεροι της αρχικής φάσης κατασκευής του αγωγού είναι και οι τοίχοι που φαίνεται να πλαισιώνουν το προαναφερθέν σημείο καμπής του αγωγού ανατολικά και νότια και είναι κυρίως κατασκευασμένοι από οικοδομικό υλικό σε επανάχρηση.

Εικ. 10. Γενική άποψη του μνημείου κατά τη διάρκεια των εργασιών του έργου ΕΣΠΑ (φωτ. ΕΦΑΛΑΚ).

²¹ Waywell – Wilkes 1995.

²² Woodward 1924-1925, 124–125.

Από τον Ιανουάριο του 2021 ξεκίνησε η εκτέλεση του ενταγμένου στο ΕΣΠΑ 2014–2020 έργου «Αποκατάσταση αρχαίου θεάτρου Σπάρτης», απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας. Η εν λόγω Πράξη, με προϋπολογισμό 1.600.000 Ευρώ και διάρκεια από το 2021 έως το 2023, αποσκοπεί στην προστασία, αποκατάσταση και ανάδειξη του συνόλου σχεδόν του μνημείου (Εικ. 10). Το έργο «Α΄ φάση αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης» καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικό ως υποστηρικτικό του ευρύτερου έργου και κρίσιμο για τη μελλοντική εξασφάλιση και λειτουργία του θεάτρου ως επισκέψιμου μνημείου.

Επίλογος

Το θέατρο συνιστά παρακαταθήκη, ένα εμβληματικό μνημείο που δεσπόζει στην πόλη της Σπάρτης και συνδιαλέγεται αδιάλειπτα με τον τόπο και τους κατοίκους του. Η προστασία και ανάδειξή του αποτελούν διαχρονικό αίτημα φορέων, πολιτών και πολιτιστικών σωματείων της περιοχής. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, έχοντας επίγνωση της θεσμικής ευθύνης που φέρει για την ορθή διαχείριση και τη διαφύλαξη ενός δημόσιου πολιτιστικού αγαθού, όπως είναι το αρχαίο θέατρο, και αναγνωρίζοντας τον διαμεσολαβητικό της ρόλο στη σύνδεση της τοπικής κοινωνίας με την πολιτιστική της κληρονομιά, προωθεί με κάθε δυνατό τρόπο το αίτημα για τη διαφύλαξη και ανάδειξή του. Η ολοκλήρωση των έργων αποκατάστασης, πέρα από την αντιμετώπιση των κρίσιμων θεμάτων προστασίας και συντήρησης και την αισθητική αναβάθμιση ενός μνημείου-τοπόσημου, θα συντελέσει και στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης του με τον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης, με την πόλη, την κοινωνία και το ευρύ κοινό, προάγοντας τη λειτουργία του ως στοιχείου της τοπικής ταυτότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bulle 1937: H. Bulle, *Das Theater zu Sparta*, Munich.
- Γιαννακάκη – Βλάχου 2014: Χ. Γιαννακάκη – Α. Βλάχου, Έργο Προστασία, διαμόρφωση, ανάδειξη και ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων Σπάρτης, 69, Β΄ 1α Χρονικά, 451–453.
- Γιαννακάκη 2017: Χ. Γιαννακάκη, Αρχαία Σπάρτη, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 123, 118–144.
- Γιαννακάκη – Βλάχου 2020: Χ. Γιαννακάκη – Α. Βλάχου, Το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου στην ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης. Η παλαιότερη έρευνα και τα νέα ανασκαφικά δεδομένα, στο: Μ. Ξανθοπούλου – Α. Μπάνου – Ε. Ζυμή – Ε. Γιαννούλη – Α. Β. Καραπαναγιώτου – Α. Κουμούση (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ2), Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα 1–4 Νοεμβρίου 2017*, Καλαμάτα, 441–452.
- Dickins 1905–1906: G. Dickins, Laconia. Excavations at Sparta, 1906: The Theatre, *ABSA*, 12, 394–406.
- Κουρίνου 2000: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Ηόρος – Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη 3, Αθήνα.
- Σταϊνχάουερ 1975: Γ. Σταϊνχάουερ, Αρχαίο Θέατρο Σπάρτης, *ΑΔ*, 30, Β΄ 1 Χρονικά, 79–80.
- Steinhauer – Paspalas 2006–2007: G. Steinhauer – S. A. Paspalas, The Euryklids and Kythera, *JMA*, 19–20, 19–26.
- Tillyard 1906–1907: H. J. W. Tillyard, Laconia. Excavations at Sparta, Inscriptions, *ABSA*, 13, 191–196.
- Τσούλη κ.ά. 2015: Μ. Τσούλη – Χ. Γιαννακάκη – Α. Βλάχου – Α. Μέξια – Μ. Φλώρου, *Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης*, Σπάρτη.
- Waywell 2002: G. B. Waywell, New discoveries at the ancient theatre of Sparta, στο: Μ. Stamatopoulou – Μ. Yeroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, 245–253.
- Waywell κ.ά. 1998: G. B. Waywell – J. J. Wilkes – S. E. C. Walker, The ancient theatre at Sparta, στο: W. G. Cavanagh – S. E. C. Walker (επιμ.), *Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium Sparta in Laconia, London 6–8 December 1995*, London, 97–111.
- Waywell – Wilkes 1995: G. B. Waywell – J. J. Wilkes, Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992–4: Preliminary Report, *ABSA*, 90, 435–460.
- Waywell – Wilkes 1999: G. B. Waywell – J. J. Wilkes, Excavations at the ancient theatre of Sparta 1995–1998: Preliminary Report, *ABSA*, 94, 437–455.
- Woodward 1924–1925: A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1924–1925: The theatre, *ABSA*, 26, 119–156.
- Woodward 1925–1926: A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1926: The theatre, *ABSA*, 27, 175–209.
- Woodward 1928–1930: A. M. Woodward, Excavations at Sparta, 1924–28: The theatre, *ABSA*, 30, 149–240.
- Χρήστου 1961–1962: Χ. Χρήστου, Αρχαϊότητες Λακωνίας – Αρκαδίας, *ΑΔ*, 17, Β΄ Χρονικά, 84.